

Володимир Трофимович, Олександр Мельник

**ЖИТТЯ ЗАРАДИ НАУКИ (ДО 85-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРИКА МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО)**

Можу лише сказати, що, безперечно, колись, як нас не забудуть, міг би увійти в історіографію історії України як джерелознавець (що сформувався саме у Дніпропетровську і саме як представник Дніпропетровського напрямку чи «школи» став відомий зі своїми учнями-дисертантами...), що розробляє конкретно джерелознавчі питання та їх теорію-аналіз та синтез.

М. П. Ковальський

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях уродженця Острога, доктора історичних наук, професора Миколи Павловича Ковальського. За життя вчений працював у різних наукових та педагогічних установах Острога, Львова, Кривого Рогу, Дніпропетровська, де сформувався як визначний фахівець з джерелознавства, археографії та історіографії України XVI – XVIIст. Виступав організатором багатьох джерелознавчих та історіографічних конференцій, редактором збірників наукових праць. Заснував джерелознавчу школу, представниками якої є майже тридцять докторів і кандидатів історичних наук. У 1990-х – на початку 2000-х рр. доклав чимало зусиль для відродження та розбудови Острозької академії.

Ключові слова: *М. П. Ковальський, доктор історичних наук, Острого, Львів, Дніпропетровськ, академія, джерелознавство, археографія, історіографія.*

Владимир Трофимович, Александр Мельник

**ЖИЗНЬ РАДИ НАУКИ (К 85-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
ВЫДАЮЩЕГОСЯ УКРАИНСКОГО ИСТОРИКА
НИКОЛАЯ КОВАЛЬСКОГО)**

В статье освещается жизненный и творческий путь уроженца Острога, доктора исторических наук, профессора Николая Павловича Ковальского. Ученый работал во многих научных и педагогических учреждениях Острога, Львова, Кривого Рога, Днепропетровска, где сформировался как выдающийся специалист по источниковедению, археологии, историографии Украины XVI – XVII вв. Был организатором источниковедческих и историографических конференций, редактором сборников научных трудов. Основал школу источниковедов, представителями которой являются почти тридцать докторов и кандидатов исторических наук. У 1990-х – начале 2000-х гг. приложил много усилий для возрождения и развития Острожской академии.

Ключевые слова: *Н. П. Ковальский, доктор исторических наук, Острог, Львов, Днепропетровск, академия, источниковедение, археология, историография.*

Volodymyr Trofymovych, Oleksandr Mel'nyk

**LIFE FOR SCIENCE (TO THE 85-TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF THE FAMOUS UKRAINIAN HISTORIAN,
MYKOLA KOVALSKYI)**

The article deals with the life and career of the doctor of history M. Kovalskyi. Over the life he worked in various research and educational institutions of Ostrog, Kryvyi Rig, Dnipropetrovsk, which emerged as a prominent expert on the sources, archeology and historiography Ukraine XVI-XVII centuries. Served organized of many primary sources and historiography conferences and editor of collections of scientific papers. He founded the School of source, representatives of which are nearly thirty doctors and candidates of sciences. In the 1990's – early 2000's has made great efforts to restore and build Ostroh Academy.

Key words: *M. Kovalskyi, doctor of history, Ostroh, Lviv, Dnipropetrovsk, academy, source, archeology, historiography.*

Розвиток історичної галузі знань значною мірою залежить від вивчення досвіду роботи і творчого спадку її визначних учених. Яскравою сторінкою української історичної науки другої половини ХХ ст. була науково-дослідна, організаторська і педагогічна діяльність Миколи Павловича Ковальського.

Народився М. П. Ковальський 19 березня 1929 року. Попри ствердження в окремих статтях, що місцем народження майбутнього вченого було с. Верхів (тоді Острозького повіту) [16, с. 179; 17, с. 242], маємо джерельні відомості про його народження в Острозі [35, арк. 1]. Походив він з інтелігентної родини. По батьковій

лінії його дід Микола Григорович Ковальський наприкінці XIX ст. чотири роки був священиком у с. Баїв Луцького повіту, з чим переселився на Острожчину, в Острозі побудував дім, який в основному зберігся до цього часу. Ще на початку 2000-х років Микола Павлович писав у листах, що мешкає у «своєму дідівському-батьківському будинку». По лінії матері дід Олександр Васильович Кікець завідував двокласним училищем у Шепетівці, був кореспондентом кількох наукових товариств, захоплювався астрономією [28, арк. 116 зв.; 34, арк. 1; 76, с. 127, с. 29-30].

Ковальські і Кікеці змогли дати своїм дітям непогану освіту. Батько М. П. Ковальського – Павло Миколайович навчався в Острозькій чоловічій гімназії, після чого – на юридичному факультеті університету Св. Володимира. У міжвоєнні роки не зміг влаштуватися на роботу за фахом. Оскільки мав мистецький талант (до того ж у варшавському музеї «Захента» пройшов спеціальні курси), то певний час викладав шкільні уроки ручної праці і малювання. Проте звільнений з цієї роботи у 1933 р., присвятив себе городництву, садівництву і вирощуванню квітів, чим займався до кінця життя.

Мати – Лідія Олександрівна, закінчивши 1914 р. Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище, а 1915 р. – додатковий 8-й клас, одержала звання домашньої вчительки й розпочала педагогічну працю, яку проводила майже п'ятдесят років почергово у Шепетівці, Верхові, Вишнівці, Острозі. У 1923 р. вона вийшла заміж за Павла Миколайовича. На долі православної української інтелігенції, зокрема й учительських родин, негативно позначилась політика тодішнього польського уряду. Не стала винятком і родина Ковальських. З 1933 р. подружжя змушене було жити роздільно, оскільки Лідію Олександрівну позбавили роботи в Острозі та примусово перевели до містечка Вишневець Кременецького повіту. Тільки через шість років сім'я возз'єдналася [68, с. 369; 127, с. 29-30].

З-поміж родичів з особливим пієтетом Микола Павлович ставився до свого дядька Миколи Миколайовича Ковальського (1885-1944). Проте вільно розповідати про нього міг лише з 1990-х років, а 1999 р. у варшавському часописі опублікував статтю, де відтворив його життєвий шлях [48]. Отримавши ґрунтовну освіту в Острозькій чоловічій гімназії і юридичну – в університеті Св. Володимира, М. М. Ковальський проводив активну громадсько-політичну діяльність. Став членом РУП, ТУП, УСДРП [48, с. 95]. З 1917р.

обраний членом Української Центральної Ради, в якій керував відділом контролю. Входив до Комітету Центральної Ради. Протягом 1918-1920рр. очолював департамент державного контролю Директорії УНР. Від 1921р. перебував на еміграції в Польщі, головував в Українському центральному комітеті у Варшаві, який опікувався емігрантами з УНР. Під час Другої світової війни співпрацював з українським рухом Опору, за що був заарештований німецькою окупаційною владою. Загинув у концтаборі Дахау [108, с.387]. У спогадах племінника М. М. Ковальський «залишився розсудливим, спокійним, врівноваженим чоловіком», який «кожного літа, включно і в 1939 р. перед самим вибухом Другої світової війни, приїжджав на відпочинок з Варшави в нашу оселю в м. Острог» [48, с. 95].

Через молодшу сестру матері Марію Кікець, яка була заміжня спочатку за Миколою Миколайовичем, а після його загибелі взяла шлюб з Левом Юстиновичем Биковським (1895-1992), Ковальські мали родинний зв'язок із цим видатним бібліографом, книгознавцем, співзасновником Української Вільної Академії Наук [26, с. 599-600; 84, с. 53].

Шкільні роки Миколи Павловича припали на складний період зміни влад, воєнного лихоліття, що позначилося й на навчальному процесі. Спочатку вчився у Новому Вишнівці Кременецького повіту, де на той час перебувала мати. Тут у 1936 р. закінчив перший клас семирічної школи, отримав переведення до другого. Далі навчання проходило в Острозі: у 1937р. з похвальною грамотою закінчив другий клас місцевої семикласної школи ім. короля Казимира Великого; третій-четвертий класи 1937-1938 і 1938-1939 навчальних років, як впливає зі шкільних свідоцтв, закінчив в Острозькій загальноосвітній школі, а також проходив шкільні курси при державному педагогічному училищі [4, арк.1; 5, арк.1; 6, арк.1]. Після встановлення радянської влади у 1939-1940 навчальному році знову ходив до четвертого класу Острозької неповної середньої школи № 6 [7, арк. 1], а наступного року вчився в середній школі № 1 [2, арк. 1; 3, арк.1; 4, арк.1; 5, арк. 1; 6, арк. 1; 7, арк. 1; 8, арк. 1].

У роки війни деякий час навчався в початковій школі, здав іспити за сьомий клас, займався самоосвітою вдома. Після вигнання німецьких окупантів у лютому 1944 р. пішов до восьмого класу Острозької середньої школи №1, яку й закінчив із золотою ме-

даллю у 1946 р. Після того навчався у педагогічному училищі м. Острога, яке закінчив з відзнакою, отримавши звання вчителя початкових класів [10, арк. 114-114зв.].

Через десятки років, згадуючи про зацікавлення історією, Микола Ковальський писав, що йому пощастило на вчителів [62, с.21]. Так, з біографічних нарисів про педагогів острозьких шкіл, опублікованих ним у наукових збірниках і пресі, видно, наскільки він був вдячний кожному своєму вчителю: «Острозькій молоді, школярам у довоєнні і перші повоєнні роки надзвичайно пощастило, бо вони мали змогу слухати і відвідувати уроки непересічних учителів, справді інтелігентних і фанатично відданих своїй справі педагогів, випускників провідних університетів. Це, зокрема, Олександр Коберник, Прокіп Соколянський, Іван Вовченко, Анатолій Шатровський та ін. Їм був притаманний високий професіоналізм, ерудиція, великий досвід» [47, с. 345].

Уже в дитячі роки М. П. Ковальський тяжів до інтелектуальної праці, особливо до історичної. Його зацікавлення останньою в цей час можна пов'язати з кількома факторами. Найперше, давалося взнаки родинне виховання, хоча він заперечував безпосередній вплив батьків. Проте згадував, що у дитячі роки мати читала йому історичні твори, зокрема, «Тараса Бульбу» М. Гоголя. Взагалі, треба відзначити, що в їхній домівці містилася власна бібліотека. А. Зав'ялов писав, що на початку 1950-х рр. одна з її кімнат була повністю заставлена шафами, на яких стояли книги, оправлені давніми палітурками [39, с. 30]. М. П. Ковальський перечитував Г. Сенкевича, вивчав наукові історичні праці А. Шльоцер, О. Єгера та інших. «Будучи ще зовсім малим хлопчиком-школярем (у 1937-1938рр.), ... почав укладати з тодішньої польської періодики (газети «День добри», яку до війни передплачував батько) та енциклопедії (насамперед видання товариства «Просвещение» Южакова, яка була в... родинній бібліотеці) систематичні хронологічні таблиці політичних діячів, глав держав...» [62, с. 21].

На вибір його життєвого та професійного шляху мала вплив атмосфера Острога. Пам'ятки давнини – середньовічні вежі, оборонні споруди, культові будівлі, музеї, пам'ять про князів Острозьких та слов'яно-греко-латинську академію – сприяли виникненню у нього дуже раннього зацікавлення середньовічною історією.

Окрім цього, інтерес до сивої давнини майбутньому досліднику заклали вчителі, які давали приватні уроки (Й. В. Новицький), ви-

кладали у школі та педучилищі (Т. О. Папашика, А. Й. Марусина, П. А. Соколянський) [62, с. 21; 127, с.30].

Зважаючи на значні зацікавлення історією, у 1947 р. М. П. Ковальський подав документи на історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Я. Франка. Цей вуз обрав не в останню чергу тому, що більшість його колег по десятому класі середньої школи №1, випускників 1946р., поступали саме туди. Оскільки він був «золотим медалістом», то в серпні прийшло повідомлення про зарахування без складання іспитів [131, с.19].

У той час львівський університет вигідно відрізнявся від переважної більшості вузів СРСР. Тут працювала група спеціалістів ще дорадянського гарту, навіть серед присланих викладачів були серйозні науковці [104, с. 4]. Не був винятком і історичний факультет. З іншого боку, і тут відбувалися, за визначенням В. В. Овсійчука, «ідеологічні прочистки», які супроводжувалися бурхливими зборами, принциповими звинуваченнями, «бо тут постійно полювали за бандерівцями, пильно стежили за місцевими студентами, рука КДБ погрозово висіла над головами» [107, с. 13]. З таких морально-етичних і «методологічних» міркувань 1950 р. М. П. Ковальський змушений був перевестися на заочний відділ навчання. Як сам пояснював, деталізація причин стала б «темою для розкриття або викриття ідейного та політичного терору, який в добу розгулу сталінщини здійснювався супроти західноукраїнської молоді у вузах Львова, насадження енкаведизму, сексотства, зрадництва» [62, с. 23].

Загалом же навчання не відрізнялося від педагогічного процесу в інших вузах. На факультеті читалися загальні курси. Зокрема, на кафедрі стародавнього світу і середніх віків такі: історія докласового суспільства і стародавнього Сходу (викладач М. Ю. Смішко), основи археології (М. Ю. Смішко), стародавньої Греції та Риму (І. І. Вейцківський) [29, арк. 1 зв.]. Окрім цього, студенти слухали ще й спеціальні курси латинської епіграфіки (І. В. Старчук), палеографії (Я. П. Кісь), історії окремих країн (історію Франції в середні віки викладав А. О. Лозинський) [20, арк. 1 зв.; 30, арк. 1 зв.]. (Конспекти лекцій цих викладачів зберігаються в домашньому архіві Миколи Павловича).

До числа своїх вчителів та керівників наукової роботи у цей час М. П. Ковальський відносив професорів Д. Л. Похилевича і Г. Ю. Гербільського, доцентів Я. П. Кіся та Г. І. Глядківську. З по-

шаною відгукувався про античника І. І. Вейцківського. Саме тоді, вважав він, у нього почали формуватися навички і методика джерелознавчого аналізу, особливо завдяки лекціям Івана Івановича з джерелознавства історії стародавньої Греції і Риму, спеціального курсу з історії Стародавнього Карфагена (останній слухали й інші його колеги по спеціальності античності, зокрема В. В. Грабовецький і З.М. Матисякевич, які теж стали докторами наук, професорами). Викладач умів зацікавити предметом. Незвичним, наприклад, було цитування ним під час лекцій творів Аппіана грецькою мовою [31, арк. 19; 104, с. 4; 127, с.31].

З лекцій і семінарів М. П. Ковальський намагався винести нові знання. Ще з дитинства навчився систематично і методично працювати над книгою і ніколи не вважав якийсь предмет другорядним. Він до пізньої години засиджувався в університетській бібліотеці, ретельно готувався до екзаменів і, маючи феноменальну пам'ять, був готовий проконсультувати кожного на курсі [62, с.19; 107, с. 16].

Навчаючись на заочному відділі, 1950р. почав свою професійну діяльність у рідному Острозі. У серпні-вересні працював науковим співробітником краєзнавчого музею. Під керівництвом директора Й. В. Новицького систематизував та інвентаризував матеріали археологічних розкопок [12, арк. 3зв.; 17, с.243]. Тоді ж почав роботу в Острозькій семирічній школі №3, де викладав спочатку англійську мову, а пізніше історію, конституцію та географію. З березня 1953р. був переведений вчителем історії в Острозьку середню школу №2 [15, с.8]. В останній йому давали високу оцінку: «До своєї роботи на посаді вчителя історії ставиться добросовісно, до уроків систематично готується, уроки проводить якісно, методично правильно, на високому ідейно-теоретичному рівні» [13, арк. 10 зв.]. Окрім того, брав участь у методичній роботі, був головою предметної комісії вчителів історії шкіл району [10, арк. 114 зв.].

Однак М. П. Ковальський постійно прагнув до наукової роботи. Тому 1953-го, через рік після закінчення з відзнакою історичного факультету, маючи рекомендацію, він поступає в аспірантуру на кафедру історії УРСР. Тут продовжив працювати над темою дипломної роботи «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в XVI-XVII ст.», яку писав на п'ятому курсі під керівництвом Г. Ю. Гербільського. Саме останній порекомендував для дослідження цю тему і був фактичним керівником його дисерта-

ційної роботи, хоч офіційно наукове керівництво аспірантом здійснювала Г. І. Глядківська [62, с. 23-24; 103, с.7; 131, с.22].

Збираючи матеріали, проводив архівну евристику у фондах Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) (Київ), його філіалу у Львові, а також Центрального державного архіву давніх актів (ЦДАДА) у Москві. Праця з архівними документами заклала молодому досліднику міцний підмурівок для подальшої творчої діяльності; він здобув перші навички роботи з джерелами, відчув смак наукового пошуку й романтики історика [62, с. 24; 97, с. 2-3]. На основі знайдених джерел М. П. Ковальський опублікував вісім статей, які стосувалися різних аспектів теми: політичних, соціально-економічних та культурних зв'язків Західної України з Московською державою [101, с. 29].

Після закінчення аспірантури працював методистом кабінету педагогіки Львівського обласного інституту вдосконалення вчителів (1956-1958рр.). Виконував великий пласт роботи: систематично надавав допомогу вчителям і керівникам шкіл в організації навчально-виховного процесу в школах, брав активну участь у проведенні курсів та семінарів директорів. Тут виявив своє зацікавлення бібліографією, виступивши укладачем (разом з В. П. Калініним) покажчика статей та брошур, написаних педпрацівниками області і виданих Інститутом удосконалення вчителів та іншими організаціями й установами [10, арк. 122; 123].

Разом з тим продовжив безпосередню педагогічну роботу: на погодинній основі влаштувався старшим викладачем кафедри історії СРСР історичного факультету ЛДУ, де читав спецкурси і вів спецсемінари.

16 червня 1958 року відбувся захист дисертації. Серед членів Вченої ради було чимало його колишніх викладачів: Д. Л. Похилевич – доктор історичних наук, професор, головував на її засіданні, виступив офіційним опонентом; Я. П. Кісь – вчений – секретар; І. І. Вейцківський – член лічильної комісії. Ще одним офіційним опонентом був завідувач кафедри історії СРСР Чернівецького держуніверситету К. Г. Ципко. Незважаючи на певні зауваження (перенасиченість другорядними або статистичними матеріалами деяких підрозділів та ін.), у відгуках давалася висока оцінка дисертації. Зокрема, присутній на захисті Г. Ю. Гербільський відзначив, що вона написана на високому науковому рівні, свідчить

про вдумливу й добросовісну працю її автора [10, арк. 115 зв.; 36, арк.1, 20-21, 28-29].

З листопада 1959 року новоспечений кандидат наук почав працювати у відділі етнографії Українського державного музею етнографії і художнього промислу АН України, спочатку на посаді молодшого наукового співробітника, а з липня 1961р. – завідувачем відділу [9, арк.11; 10, арк.130]. Як згадував тогочасний співробітник музею С. А. Макарчук, після попередньої очільниці М. Ломової, методи керівництва якої невеликим колективом науковців були живим виразом діючої системи, що не допускала найменших сумнівів у її правоті, новий завідувач був зовсім інакшим. Він з повагою, тактовно ставився до адміністративно підлеглих співробітників і працівників музею взагалі. Проте був вимогливим, у тому числі до старших за віком і званням. Виразною була така риса молодого керівника, як почуття відповідальності за авторитет установи, в якій працював, і відділу, який очолював. Він просив колег творчо обговорювати питання наукової, фондової, експозиційної роботи, заохочував сміливі критичні зауваження при рецензуванні дисертацій, статей, доповідей на конференції, програм польового дослідження, які писалися співробітниками відділу [100, с.16-17,19].

Водночас Микола Павлович виконував чимало музейної роботи: проводив екскурсії, займався звіренням та описом фондкових колекцій, науково-дослідною діяльністю. Побував у відрядженнях у різних областях Західної України, де вивчав досвід роботи та експонати етнографічних збірок музеїв, архівні джерела [11, арк.3-5]. Тут зацікавився двома напрямками досліджень з етнографії: сільськогосподарськими знаряддями волинських селян другої половини ХІХ-початку ХХст. і побутом шахтарів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. З першої теми опублікував велику оригінальну статтю[81], яка, за словами С. А. Макарчука, дала надію, «що у досить таки зруйновану за радянського часу галузь науки прийшов серйозний науковець» [100, с.14].

У 1960 р. у долі М. П. Ковальського сталися зміни – він одружився з Любов'ю Кирилівною Жижко (1940-1972), з якою прожив наступних дванадцять років, спочатку у Львові, а потім у Кривому Розі і Дніпропетровську. Разом виховували двох доньок: Тетяну (1962-2004) та Ірину (1963р.н.). Врівноваженість Любові Кирилівни органічно доповнювала дещо запальний характер Миколи Пав-

ловича. Він важко переніс її передчасну смерть і до кінця життя зберігав вірність дружині, а горе втамовував вихованням дітей і невтомною працею [105, с. 21].

Через побутові проблеми (неможливість одержати у Львові квартиру) у 1963 р. М. П. Ковальський переїхав до Кривого Рогу, де за конкурсом був обраний на посаду доцента Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету. В грудні цього ж року він став деканом ЗНФ. За неповних чотири роки роботи на цій посаді зумів створити необхідну матеріально-навчальну базу, згуртувати довкола себе колектив, який складався з творчих особистостей, таких як доценти Н. І. Заверталюк, М. Є. Савченко, Г. О. Пустинніков, Х. С. Решотка та ін. [15, с.9]. За оцінкою І. Ф. Ковальнової, це були однодумці, керовані бажанням донести до студентів не лише фактологічну базу, а й сам дух, відчуття історії [44, с.6-7].

У 1964-1965рр. на факультеті були проведені перші дві науково-підсумкові конференції і за всю його історію за участі дніпропетровських вчених видано тези доповідей і повідомлень історичного, філологічного, фізико-математичного, біологічного, хімічного профілей. Це значно підняло авторитет факультету. У цих збірниках М. П. Ковальський опублікував три окремі статті, дві з яких стосувалися історії України та Острога раннього нового часу. В січні 1965р. отримав вчене звання доцента [9, арк. 21; 57; 88; 127, с. 35].

У 1967р. відомий вчений-аграрник, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР Дніпропетровського університету Д. П. Пойда запросив М. П. Ковальського на посаду доцента цієї кафедри. З того часу більше як на чверть століття (1967-1994рр.) його життя було пов'язане з Дніпропетровськом, де відбувся апогей його наукової та викладацької діяльності. Наприкінці 1960-х- початку 1970-х рр. він читав лекційні та спеціальні курси з таких предметів: історія СРСР (до XVIII ст.), історіографія історії СРСР, джерелознавство історії СРСР та УРСР, спецкурс «Зовнішня політика СРСР в роки Великої Вітчизняної війни», на перших курсах вів практичні заняття з історії Радянського Союзу, керував спецсемінарами «Велика Вітчизняна війна 1941-1945рр.», «Джерела з історії культури України і Росії XVI- XVIIст.», «Вітчизняні і зарубіжні джерела з історії України і Росії XV-XVIIст.» [9, арк. 44; 15, с. 9]. « На кафедру історії СРСР і УРСР приїздить молодий і винятково та-

лановитий доцент Микола Павлович Ковальський..., – згадував дипломник, а згодом аспірант останнього В. К. Якунін. – Микола Павлович Ковальський був вельми зібраний, мав величезну ерудицію, володів тактом тонкого педагога, умів стимулювати інтерес до наукового пошуку. У ньому ми відчували вишкіл «старого інтелігента». «Старого» – це означає якоїсь школи, відмінної від радянської. Викладачі радянської школи були часто грубуватими, від них віяло провінційністю, у них проривалася сталінська догматика непримиренності до всього революційного в науці і духовній сфері. А в лекціях М. П. Ковальського з історіографії історії СРСР... звучала глибока повага до російських істориків В. Н. Татищева, С. М. Соловйова, В. О. Ключевського та інших. Він відзначав їх сильні... і... слабкі сторони...» [129, с.17-18].

У 1970-1971рр. М. П. Ковальський очолював історико-філологічний факультет. А з 1973-по січень 1981рр. працював деканом заочного факультету університету. Під його керівництвом 1973-1977рр. проведено чотири науково-методичні конференції, на яких він виступав з доповідями. Здійснював також редагування двох збірників науково-методичних статей викладачів вишу, спрямованих на покращення підготовки студентів без відриву від виробництва [9, арк. 1, 94]. Навчальний процес цієї категорії студентів проводився у двох формах – вечірній і заочній. Для покращення навчання особисто деканом використовувався досвід, отриманий в роки існування загальнонаукових факультетів [40, с. 5-6].

Чимало зусиль М. П. Ковальський докладав для створення кафедри історіографії та джерелознавства, а коли у 1972р. вона була відкрита, почав працювати доцентом, а з 1978р. наступних 16 років – завідувачем [9, арк. 1; 102, с. 9]. Окрім джерелознавства та історіографії, за цей час розробив і читав нові курси, серед яких – історична бібліографія, музеєзнавство, вступ до спеціальності. З жовтня 1975 – по червень 1977рр. перебував на посаді доцента кафедри всесвітньої історії, певний час виконував обов'язки завідувача [9, арк. 68, 79, 81, 93; 23, с. 93]. Тут викладав курс історії південних і західних слов'ян. У характеристиках відзначався високий методичний рівень читання лекцій, які відображали останні досягнення історичної науки, значною мірою будувалися на основі джерел. На заняття він приносив ілюстративний матеріал, зокрема карти, виготовлені руками студентів, що ним всіляко захохочувалось, оскільки на кафедрі наочності не було [9, арк. 75-75-зв.].

У 1976 і 1979 рр. М. П. Ковальський був визнаний переможцем конкурсу педагогічної майстерності викладачів університету і Жовтневого району Дніпропетровська [37, арк. 2]. Тогочасні студенти теж високо оцінювали його дидактичні здібності: «Вже його перша лекція засвідчила, що перед нами особливий лектор і що «небезпека» на іспиті гарантована, якщо не докладеш усіх зусиль для освоєння предмету...», – згадувала Г. К. Швидько. – Лекції Миколи Павловича відзначалися глибиною і ґрунтовністю аналізу історичних процесів і явищ, детальною характеристикою історичних джерел, на підставі яких здійснювався цей аналіз. Для нас такий рівень лекцій був новим і несподіваним, тому спочатку сприймався важко. Проте ми досить швидко усвідомили, що його лекції є шедеврами лекторської майстерності» [128, с. 22]. «Характерною рисою і притаманною М. П. Ковальському особливістю стилю педагогічної діяльності, – зазначав О. А. Удод, – було органічне поєднання його освітніх і наукових інтересів, намагання на кожній лекції подати студентам як результати досліджень сучасних учених, щоб його слухачі були свідомі передових «рубежів» джерелознавства та історіографії, так і довести до відома і до певної міри здійснити апробацію наслідків власних наукових «штудій» архівної евристики, особистих теоретичних міркувань, роздумів і положень» [127, с. 36].

Значну увагу у цей час історик приділяв науково-дослідній роботі. У Дніпропетровську він зацікавився новим напрямом досліджень – джерелознавством історії України XVI-XVII ст., який став вершиною його творчого злету. Над цією темою він працював близько двадцяти років, а точніше – все своє життя [110].

За весь період активної творчої діяльності вчений опублікував близько 130 праць з цього напрямку (увесь його науковий доробок нараховує понад 500 позицій.). Якщо взяти до уваги тільки брошури і методичні рекомендації, написані його рукою, буде помітно, що автор охопив значну кількість джерелознавчих питань. Тут вагомі теоретичні напрацювання (так, разом з О. І. Журбою підготовлена брошура по джерельній евристиці [93], з Ю. А. Святцем написана методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії [69]), детальний аналіз джерел з різних тем або подій ранньомодерної історії (як-от: діяльності друкаря І. Федорова [51], розвитку національно – визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (у співавторстві з Ю. А. Мици-

ком) [87]), детальна характеристика джерельних комплексів з історії раннього нового часу (наприклад, Литовської метрики і фондів приказів ЦДАДА [91]).

Написані винятково на архівних джерелах роботи М. П. Ковальського стали вагомим внеском як у теоретичне, так і практичне джерелознавство. Більшість з них супроводжувалися публікаціями документів, які завдяки йому вперше вводилися в науковий обіг. У своїх працях вчений розглядав питання пошуку джерел шляхом аналізу інформації, здійснював їх класифікацію за видовими ознаками і тематикою, виділяв найбільш суттєві з них, визначав ступінь новизни, розглядав структуру, зміст документів, ставив завдання встановити рівень репрезентативності, достовірності й адекватності джерел реальній історичній дійсності, вириваючись за межі освячених партійною наукою вимог [27, с.35].

Він був переконаний, що саме джерелознавство з глибоким розумінням його завдань забезпечує реалізацію таких параметрів як підвищення інформативної (або інформаційної) віддачі джерел, їх комплексність (не тільки письмових), співставлення, автентичність, вірогідність, достатність, репрезентативність, адекватність реальній дійсності. Сама постановка та увага саме до цього комплексу проблем чи аспектів підвищує рівень конкретно-історичних студій [62,с.24]. Найвагоміша його праця мала назву «Источниковедение истории Украины(XVI – первая половина XVII века): Учебное пособие. – Днепропетровск, 1977 – 1979. – Ч.1-5». Тут необхідно дати декілька пояснень. По-перше, вона вийшла у світ російською мовою, що пояснювалося тенденціями, притаманними істфаку ДДУ, а також тогочасною цензурою. По-друге, книги виходили невеликими частинами під назвою «Учебное пособие», оскільки Україна не могла і не мала права мати такої фундаментальної монографії з проблем джерелознавства доби середньовіччя, виходячи з догм розвитку радянської історичної науки [111].

У такому контексті цілком зрозуміло, що докторська дисертація М. П. Ковальського стосувалася саме джерелознавства: «Джерела з історії України XVI-XVII ст.». Він завершив її на початку 1980-х рр. і мав намір захищати в Києві на засіданні спецради Інституту історії АН УРСР. Але там прохання відхилили під формальним приводом, що основні його праці є навчальними посібниками та й тема «не актуальна» [109; 125, с. 66]. За версією Ю. А. Мицика, фактичною причиною було небажання керівників цієї наукової

установи мати справу з дисертаціями, присвяченими проблемам козацької минувшини [103, с.11].

Зовсім по-іншому до опублікованих праць здобувача віднеслися на історичному факультеті Московського державного університету ім. М. Ломоносова. 23 листопада 1984р. тут відбувся успішний захист дисертації. Офіційним опонентом разом з російськими вченими В. Бугановим і О. Горьким виступив український історик Ф. Шевченко. Зокрема, як впливало з відгуку А. Санцевича на автореферат, дисертант обрав надзвичайно актуальну й широку тему, вправно проаналізував величезний комплекс архівних та опублікованих джерел, показав їхнє значення для наукового дослідження [125, с.66].

Одне з чільних місць у науковій спадщині М. П. Ковальського займає історіографія. До неї він уперше звернувся на початку 1970-х рр. Тоді разом із А. С. Зав'яловим опублікував статтю про оцінку ленінських ідей в радянській історіографії [92]. Найактивніше працював у жанрі біоісторіографії, проаналізувавши науковий спадок вчених, які займалися дослідженням проблем джерелознавства, історіографії та історії України XVI-XVIII ст. Виділяються його ґрунтовні нариси про відомих істориків М. О. Максимовича [67], І. І. Огієнка [79], К. Г. Гуслистого [66], В. А. Голобуцького [96], джерелознавців І.Д. Ковальченка [95], В. І. Стрельського, М. А. Варшавчика [90], колеги по Дніпропетровському університеті Д. П. Пойди [41], острозького краєзнавця Я. Перлштейна [86] та інших.

Найбільше уваги приділив життєвому і творчому шляху Д. І. Яворницького, якому тільки 1993р. присвятив п'ять статей (одна у співавторстві) [56; 64; 73-75]. Досліджуючи спадок останнього, розробив критерії для визначення місця і ролі вченого у науковому процесі (коло наукових зацікавлень (наукова проблематика), наявність попередників, інтенсивність та темпи досліджень з визначенням певних етапів наукової діяльності, ступінь новизни наукових розробок, нові напрями та методи досліджень, оцінка сучасниками та нащадками результатів його творчості, вплив вченого на історіографічний процес, тобто наявність наукової школи), якими і в наш час користуються історіографи [24, с.212; 70, с.6-7; 124, с.91]. Важливим М. П. Ковальський вважав історіографічний підхід у джерелознавчих дослідженнях, спрямований на те, щоб виявити, вивчити та проаналізувати досвід ряду поколінь джерелознавців, археографів та архівістів [25, с.56].

Розглядаючи вагомий доробок науковця, слід враховувати, що основна його частина відноситься до того часу, коли, як слушно зауважив Я. Д. Ісаєвич, «праці з історії України давнішого періоду зовсім не заохочувалися, а ледве толерувалися як неактуальні. Занепад досліджень з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. багато хто пояснює цими об'єктивними причинами. Справді, всі ці чинники діяли, але Микола Павлович довів, що і в дуже несприятливих умовах можна було працювати, творити справжню науку. Те, що зробив Микола Павлович, є докором тим, хто виправдовував свою бездіяльність або малу активність посиленнями на несприятливу атмосферу, чи навіть на загрозу переслідувань. Своїм талантом, працьовитістю, наполегливістю Ковальський подолав усі перешкоди» [42, с. 56].

У Дніпропетровському університеті яскраво проявилися його організаторські здібності. Багато років поспіль він був членом редакційної колегії або головним редактором збірників наукових статей. Виступав ініціатором і докладав багатьох зусиль для проведення конференцій, на яких піднімалися дискусійні питання розвитку джерелознавства, історіографії, української історичної науки в цілому. Лише у 1983 і 1984 рр. за участі колег і учнів М. П. Ковальському вдалося провести на базі вишу дві всесоюзні наукові конференції: «Актуальні проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін» і «Питання розвитку історіографічних досліджень і вдосконалення вузівських курсів історіографії у світлі рішень XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС». На них, за словами І. І. Колесник, був представлений бомонд радянської історичної науки, серед знакових імен якого С. О. Шмідт, І. Д. Ковальченко, А. Я. Гуревич, А. Г. Тартаковський, Н. Я. Ейдельман, О. В. Чистякова, Л. Ю. Кертман та багато інших. При цьому М. П. Ковальський спромагався не лише організувати все на високому науковому рівні, а ще й зустрічати поважних гостей на вокзалі [17, с. 254; 63, с. 158-159; 89, с. 13-14; 98, с. 383; 125, с. 165].

Великий резонанс в українській історичній науці викликало формування в Дніпропетровську окремого наукового напрямку, джерелознавчої школи М. П. Ковальського, яку деякі вчені вважають найбільш «реальною» з-поміж усіх наукових напрямів радянської доби в Україні, інші – єдиною історичною школою в УРСР періоду 30-80-х років [118, с. 421]. «... Буквально на порожньому місці він створив у Дніпропетровську школу дослідників України

XVI-XVIII ст. Нині вже і його учні мають власних учнів... – значив академік Я. Д. Ісаєвич. – По суті, йому вдалося зробити те, чого не вдалося жодному з тодішніх істориків і, принаймні, я не знаю іншого історика, який виховав би так багато сумлінних вчених, які збагачували і збагачують науку новими працями, побудованими на джерельному матеріалі» [42, с. 57].

Цікаву думку наводить І. І. Колесник, пов'язуючи її з широким поняттям «дніпропетровського культурно-інтелектуального феномену», до якого можна віднести школу «системної методології та кількісних методів» В. В. Підгаєцького, історіографічну школу В. В. Шевцова і, власне, школу джерелознавців професора М. П. Ковальського. Однак, парадоксом дослідниця називає створений останнім в умовах тотальної русифікації та ідеологізації української науки й культури осередок українознавчих студій, де опрацьовувалися «такі «легітимні» у той час сюжети з української історії, як визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, соціально-економічна, культурно-релігійна, політична історія українських земель XVI-XVIIIст.» [98, с. 382-384]. Характерно також, що в умовах «джерельної пустелі», яким був Дніпропетровськ, «ці сюжети подавалися саме у джерелознавчому ключі, що надавало їм шарму науковості й позбавляло ідеологічної заангажованості» [98, с.383; 122, с. 6; 130, с.419].

Підготовка наукових кадрів здійснювалася з студентської лави, переважно на основі дипломних досліджень. Саме такий шлях М. П. Ковальський вважав найбільш ефективним. За 1960-1990-ті рр. понад десять дипломних робіт переросли у дисертаційні дослідження [80, с. 112]. За спогадами одного з його учнів Ю. А. Мицика, студенти завжди тягнулися до Миколи Павловича, який ніколи не шкодував свого часу для наукового керівництва працею молодих істориків, виховував їх у дусі поваги й любові до обраної професії, сумлінності у науковому пошуку [102, с. 877]. «Вони повірили в мене, – констатував наставник, – а я повірив в них» [62, с.27]. Загалом вчений виховав 28 кандидатів історичних наук, з яких 13 стали докторами та сьогодні працюють у різних наукових і педагогічних центрах України й за кордоном [43, с.8-10]. До когорти учнів Учителя відносять себе не тільки його аспіранти, але й історики, які отримували певні поради завдяки спілкуванню з ним або здобували методологічну підготовку на основі його наукових праць [32, арк. 1; 33, арк.1].

Саме від нього вони почули, що справжній джерелознавець повинен мати такі якості і дані:

1. Фундаментальні знання, професіоналізм з циклу спеціальних історичних дисциплін, палеографії, текстології, філігранології, неографії, сфрагістики, геральдики, хронології, генеалогії та ін.

2. Володіти теорією, методикою джерелознавчих досліджень – класифікації, типології, систематизації, прийомів аналізу та синтезу різних типів, видів, родів різновидностей джерел, вибір прийомів – генетичного, клаузульно-формулярного, історико – порівняльного, кількісних методів та ін.

3. Знати історіографію джерелознавства та вдосконалення джерелознавчих методів, надбань минулого – близького та далекого зарубіжжя, як і вітчизняні традиції, здобутки, прогалини, втрати.

4. Знання архівних фондів, колекцій та збірок.

5. Бути обізнаним з системою і комплексом публікацій джерел.

6. Бути ерудованим істориком, мати знання в галузі літератури, мистецтва, культури.

7. Шанобливо ставитися до історіографічної традиції – своїх попередників і поряд з цим мати певний критицизм до тих, хто виконує публікації на низькому рівні, давати принципову оцінку профанам і профанації науки, вульгарній публіцистиці, творенню міфологем та стереотипів, плагіаторам.

8. Добропорядність, працьовитість, кмітливість, постійна напруга мозку, певний фанатизм, цілеспрямованість, тренування у самовдосконаленні.

9. Уважне й шанобливе ставлення до джерел, застосування різних прийомів для встановлення автентичності, вірогідності, репрезентативності [62, с. 25-26].

Свою чергою, М. П. Ковальський ідентифікував себе з конкретною історичною школою. Як зауважила І. Колесник, він напівсерйозно, напівіронічно вибудовував свою інтелектуальну генеалогію: у студентські роки вважав себе учнем І. П. Крип'якевича, останній був учнем М. С. Грушевського, який вийшов зі школи В. Б. Антоновича. «Словом, Микола Павлович відчував свій зв'язок із класичною традицією джерелознавства і київською школою документалістів, ланцюжок якої тягнувся від В. Антоновича, М. Грушевського, І. Крип'якевича до дніпропетровської школи джерелознавців» [99, с. 456].

Діяльність М. П. Ковальського сприяла піднесенню авторитету української історичної науки. У той час навіть в Інституті історії визнавали високий рівень розвитку наукових досліджень з джерелознавства, археології та інших дисциплін в Дніпропетровському університеті [38, с.472-474]. Як зауважив С. Плохій, Микола Павлович поставив дніпропетровське українознавство на історіографічну карту України, а Україну – на історіографічну карту Союзу. За його працями та успіхами дніпропетровської школи із захопленням і здивуванням спостерігали в центрах україністики за кордоном – від Польщі до США і Канади [111, с. 6]. Характерно, що саме він був одним із вчених, які стояли біля витоків відродженої Археографічної комісії АН УРСР, а потім – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, очолюючи у 1991-1992 рр. Дніпропетровське відділення цієї наукової установи [102, с.877]. Не випадково низка наукових установ у 1992 р. підтримала його кандидатуру в члени-кореспонденти АН України.

Відповідаючи на поставлене перед ним питання, чи його особистість знайшла відображення у власних публікаціях, Микола Павлович зазначив у березні 1995р.: «... Знайшла в тому розумінні, або в таких аспектах, напрямках, як наукових зацікавленнях, певного стилю, який сформувався вже на перших кроках у дослідженнях різних тем, певне наукове кредо. Розшифрую: завжди на 95 процентів займався вітчизняною історією, конкретно різними аспектами історії України (конкретно історичними, джерелознавчими, історіографічними), бо на глибоке переконання автора за нас це ніхто не зробить і не маємо чого віддавати нашу історію на «відкуп» іншим... Виріс я в Острозі, на Волині, вчився у Львові, працював найбільш інтенсивно у Дніпропетровську (хоч і в аспірантурі теж не лінувався, і архівну евристику вельми методично розпочав 1954 р.). Без пишних слів скажу – це моя Батьківщина і я, як її син, маю життєву місію (а для того мені Господь і дав ці роки) зробити в міру своїх не дуже то міцних сил і не також сильного здоров'я те, що зобов'язаний за своїм фахом і кваліфікацією. Офіційно ніде і ніколи, здається, цього не виголошував, але це авторське кредо і Богу дякувати, що є ще сили для виконання цієї місії і, головне, мати послідовників, учнів цієї праці і місії» [62, с.17].

У 1994 р. М. П. Ковальський повернувся в рідний Острог, залишивши викладацьку роботу в Дніпропетровську. Мотивацією для

цього послужили різні чинники. Можливою причиною було погіршення атмосфери в університеті, звідки почали виживати «докторів Ковальського» – частково з ідеологічних (звинувачували в націоналізмі), частково з кон'юнктурних та кар'єрних причин, утиски щодо його аспірантів за проблематику досліджень, яку вважали неактуальною [110; 122, с.6]. Сам вчений пояснював це так: «Скажу цілком відверто, що моє рішення залишити ДДУ у 1994 р. пов'язане не лише з відкриттям Острозького Колегіуму, але головне, що я зневірився у своїй потребі для цієї категорії «студентів», яких «ми» набираємо в ДДУ шляхом «тестування». Якщо першокурсники, кураторами яких ми були, почувалися байдужими до курсу «Вступ до спеціальності», то або мені треба подавати у відставку..., або «матеріал» не гідний того, щоб на нього витрачав свої сили професор. І рішення було правильне й однозначне» [62, с.18].

Не виключено також, що Микола Павлович мріяв ще багато зробити в науковому плані у спокійній атмосфері малої батьківщини, він повертався не просто туди, де провів дитинство і юність, але в місто, «яке постійно перебувало в його голові»; важило також і бажання залишити дніпропетровську квартиру для доньки Ірини та її маленької дочки Тетяни (в майбутньому – випускниці правничого факультету НУОА) [109, 110, 111]. Отже, у підсумку маємо сплетіння цілого комплексу причин сімейного та професійного спрямування зі значним відсотком патріотичних і громадянських позицій.

М. П. Ковальський виступив натхненником відродження Острозької академії і доклав до цього чимало зусиль. Адже доводилося переконувати київських урядовців у необхідності її відновлення [60, с. 162]. «Саме його листи і його неабиякий авторитет відомого вченого, – вказував пізніше ректор Острозької академії І. Д. Пасічник, – відіграли вирішальну роль у підтримці ініціативи острожан у відновленні Академії» [120, с. 8].

Ще перебуваючи у Дніпропетровську, він постійно підтримував контакти з Острогом, де проживали його вчителі, колеги по науковій та педагогічній діяльності. З початку 1990-х рр. входив до складу наукового краєзнавчого товариства «Спадщина» (з 1993 р. – імені князів Острозьких), заснованого 1989р. за ініціативою і під керівництвом місцевого краєзнавця П. З. Андрухова (1924-1996). Після смерті останнього саме М. П. Ковальському, зважаючи на

його значний науковий авторитет, доручили керувати товариством. Головним у діяльності «Спадщини» було започаткування у вересні 1990 р. постійних щорічних науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». До організаційного комітету перших конференцій входили П. З. Андрухов, М. В. Грищук (міський голова Острога) і М. П. Ковальський, який виступав головою оргкомітету [78, с.178-181].

Проведення цих конференцій сприяло піднесенню наукового й культурно-освітнього іміджу м. Острога не тільки на Волині, але й в Україні. Пізніше вчений так оцінював їх значення: «Вони стали засобом згуртування широких кіл прогресивної інтелігенції різних регіонів України з метою культурного, історичного та духовного відродження Острога, Острожчини та Волині. Завдяки їх проведенню і помітному зростанню престижу Острога в Україні стало можливим відновлення в місті вищого навчального закладу – спочатку колегіуму, а згодом, з червня 1996 р., – академії» [78, с. 181].

Ще раз наголосимо, що процес відродження академії без М. П. Ковальського був би надто складним. Справа в тому, що тут необхідна була людина відома, авторитетна та яка, до того ж, була би прийнята острожанами та прийнятна їм. До ідеї створення академії в місті, у колах інтелігенції склалася певна опозиція, окремі представники якої згодом стали тут працювати. З цією опозицією доводилося «воювати», переконувати тощо. З іншого боку, хто ще міг би погодитися на таку самопожертву – приїхати практично на руїну і перетворювати її на оазу знань та науки [111].

На початку становлення Острозької академії на посаді проректора з навчально-виховної роботи Микола Павлович створював викладацький колектив, відбирав і приймав на роботу кадри. «Пам'ятаємо, як з викладачами іноземної філології проводив співбесіду, які різноманітні та різносторонні запитання він задавав, - згадує нинішній декан факультету романо-германських мов С. В. Новоселецька. – Ми тремтіли від тембру його голосу, його манер, бо на початку поряд із високим, симпатичним, мужнім, досить розумним професором відчували себе такими недосвідченими, малими і розуміли, що нам ще потрібно стільки зробити і стільки вивчити, щоб хоч в якійсь мірі досягти його рівня. Але після довготривалої співбесіди і почутих слів «добре, ми вас беремо» залишали його кабінет окриленими, з величезним бажанням працювати в академії і вчитись у нього, бути поряд, підтримувати всі його добрі по-

чинання по відродженню і відбудові Острозької академії» [112]. За словами декана економічного факультету Л. В. Козак, у перші роки існування академії «саме Ковальський Микола Павлович і Пасічник Ігор Демидович були символами сприйняття нас як наукової установи. Певною мірою це сприйняття залишилося до сьогодні» [115].

У 1994 р. була створена кафедра історії, культурології та економіки (з 1996 р. – кафедра історії), яку він більше року очолював. Працювати тут запросив своїх колишніх аспірантів, кандидатів історичних наук з Дніпропетровського університету В. Б. Атаманенка і П. М. Кулаковського [18, с.107; 122, с.6; 126, с.101-102].

В Острозі вчений продовжив плідну педагогічну діяльність, викладаючи переважно курси, пов'язані зі своїми науковими інтересами, зокрема «Спеціальні історичні дисципліни», «Методику організації науково-дослідної роботи студентів». «Специфічна манера ведення занять, не намагався охопити абсолютно усе, акцентував увагу на ключових (на його думку) аспектах. І вони (на відміну від інших дисциплін, де начитувалася маса матеріалу) запам'ятались до сьогодні. Він намагався нам давати не кількість, а якість. Для мене особисто – це спрацювало, – пригадує тогочасний студент, а нині декан факультету політико-інформаційного менеджменту НУОА А. І. Рибак. – Вражала також його велика повага до авторитетів історичної науки та намагання максимально ознайомити студентів з їх ідеями. Не визнавав «штучних» авторитетів» [116].

Окрім цього, професор керував написанням курсових і дипломних робіт, що, як і раніше, для деяких студентів ставало базовою підготовкою для навчання в аспірантурі.

Оцінюючи внесок Миколи Павловича у початковий період становлення академії, В. П. Яремчук (острозький дисертант ученого, нині – доктор історичних наук, професор) підкреслив: «Його роль полягала у тому, що він мав неабиякий досвід якісної вузівської роботи, якої бракувало на перших порах багатьом першим співробітникам університету – вчителям місцевих шкіл, молодим аспірантам. Також не слід забувати про те, що ядро викладацького складу «ранньої академії» складала значною мірою його учні. Для істориків України (та й для діаспори) прізвище Ковальського було своєрідним маркером того, що це – не черговий провінційний вуз-одноденка» [109]. Виокремлюючи заслугу М. П. Ковальсько-

го у розбудові закладу, декан гуманітарного факультету НУОА В. М. Жуковський підкреслив, що « фактично науково-організаційні засади Острозької академії належать йому» [117].

Започатковане у ДДУ формування наукової школи було продовжене ним в Острозькій академії. Під його керівництвом тут підготовлено і захищено сім кандидатських дисертацій, які стосувалися переважно історіографії історії України [14, арк. 22; 43, с. 8-10]. Своєю чергою, їх автори були приємно вражені науковим фанатизмом керівника, наполегливістю, харизматичністю, комунікабельністю, умінням оригінально тлумачити складні історичні явища, доброзичливістю, здатністю захопити студента чи здобувача будь-якою «нудною» темою, щирою зацікавленістю долею його конкретного аспіранта; для них він був дуже доброю («але не добренькою») людиною [109; 110; 111].

Як впливає зі спогадів співробітників НУОА, кидались у вічі відповідальність та відданість науці проректора. В його особистості ці дві ідентифікації, як людини і як вченого, дуже гармонійно поєднувалися. Вони не уявляли собі, що на роботі Микола Павлович – науковець, а вдома він – якийсь інший. А ще вражала його працездатність: він постійно трудився: читав, писав, аналізував, коментував, або ж зустрічався зі студентами, викладачами, аспірантами, колегами, представниками різних організацій, їздив і налагоджував контакти з потрібними установами. «Він був настільки самовідданий справі, яку творив, що міг цілодобово працювати, забувши, що він нічого не їв чи забув випити навіть чашку чаю, це для нього було на останньому місці. Праця, діяльність, наука – ось що рухало Миколою Павловичем» [112]. За словами Л. Л. Худолій, тогочасного секретаря проректора, були періоди, коли він кожного дня приносив їй по рукопису статті для комп'ютерного набору [113]. А своєму останньому аспіранту, нині доценту кафедри історії НУОА М. Б. Близняку професор часто казав: «Я не вмію відпочивати» [111].

М. П. Ковальський мав добру пам'ять. У цьому зв'язку, наприклад, Л. В. Козак згадує: «Будучи на посаді проректора з наукової роботи, він міг на вулиці зупинити і сказати: «У звіті, який Ви мені здали два тижні тому, в другому абзаці помилка...» і далі дослівно цитував написане» [115].

Із людських якостей вченого найбільш помітними, на наш погляд, були інтелігентність і щирість. Це проявлялося в усьому: в зо-

внішньому вигляді, поставі, манерах, стилі спілкування. «Микола Павлович у спілкуванні був дуже простою і привітною людиною, він ніколи не вдавався до штучних способів підвищення свого статусу, – згадує нинішній проректор НУОА Р. В. Каламаж. – Він однаково поважав простого студента, лаборанта, колегу – викладача, високого посадовця і т. д. Разом з тим він був дуже глибокою людиною, постійно мав багато планів, щохвилини був у роботі... Він міг багато не говорити про чийсь помилки, йому достатньо було сказати, наприклад, «маразм крепчает» і все ставало зрозуміло» [114].

Цікаво, що, відкидаючи свого часу закид на його адресу, нібито він був «білою вороною» серед викладачів, М. П. Ковальський, однак, визнавав наступне: «...напевне фанатизм до науки, наскільки дозволяли життєві й особисті умови, проявлявся, але не було... замкнутості, зверхності, нелояльності, зазнайства... Тому не можу вигадувати жодних парадигм своєї «винятковості», якої немає. А що є – працьовитість, відданість справі і, правда, не завжди реалізована допитливість, певний критицизм до себе...» [62, с. 19].

Разом з тим, М. П. Ковальський, за словами тих, хто його добре знав, не був людиною, «легкою у житті». Часом міг бути дуже різким і вразливим. Міг справедливо насварити з заборною з'являтися йому на очі, що було страшною карою студенту чи аспіранту. Був дуже принциповий. Переконати його у своїй правоті було дуже важко, особливо коли це стосувалося даних йому і невиконаних обіцянок. Професору неможливо було сказати «ні». Цього він абсолютно не сприймав. Водночас умів пробачати. А це – головне. Зрештою, як зауважив П. М. Кулаковський, «усі риси, які в інших є недоліками (наприклад, донкіхоцтво, відсутність в окремі моменти прагматизму), в Миколи Павловича незрозумілим для мене чином перетворювалися в достоїнства. Мабуть, у цьому й полягає феномен цієї Людини» [110].

Варто зазначити, що особливо на схилі літ чимало речей його розчарували: і окремі люди, і окремі події. Очевидно, одне з таких розчарувань полягало у зникненні перманентного наукового середовища, в якому він полюбляв перебувати раніше. Глибоко переживав, що в останні хвилини життя його старшої дочки не міг бути поруч... Проте був досить стійким до життєвих випробувань і розраду знаходив насамперед у самовідданій праці [109, 110].

Спираючись на авторитет М. П. Ковальського, в Острозі спробували відкрити серйозні наукові установи. Так, у грудні 1994р.

тут створили відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, при якому започаткували видавничу серію «*Studia Historica res gestas Ostrogoiae illustrantia*». Відповідальним редактором став М.П. Ковальський, членами редакційної колегії – В. Б. Атаманенко, П. М. Кулаковський, В. В. Павлюк. Щоправда розгорнути роботу на повну силу не вдалося, лише кілька праць про історію Острога вийшли з друку [125, с.102].

У цей же час налагоджено зв'язок з Українським Історичним Товариством. Наприкінці 1995 р. внаслідок кількарічних листовних контактів М. П. Ковальського з головою УІТ Л. Р. Винарем засновано його Острозький осередок. Ініціативна група складалася з дев'яти осіб, сім з яких були острожанами. На першому засіданні обрали керівний склад осередку: головою став М. П. Ковальський, заступником – П. М. Кулаковський, секретарем – А. Є. Атаманенко. Професор входив і до статутної комісії, яка першою серед осередків Товариства в Україні виробила власний статут. З того часу почалася його активна діяльність: 1996 р. до 130-річчя народження М. С. Грушевського проведено конференцію «Велика Волинь у науковій спадщині й громадській діяльності М. С. Грушевського», а через три роки – аналогічний захід, присвячений 100-річчю з дня народження О. П. Оглоблина і 35-річчю УІТ [72, с.307-308; 77, с. 204-209].

Не полишав М. П. Ковальський і наукових досліджень. У ці роки помітним було його прагнення виділити і синтезувати основні питання теоретичного джерелознавства [46; 53; 55; 94], дослідити внесок окремих учених у розвиток джерелознавчої та історіографічної галузей знань (останньому аспекту присвячені, зокрема, статті про творчий спадок відомих українських дослідників В. Б. Антоновича і І. П. Крип'якевича [50; 61], О. П. Оглоблина [59; 65; 85], Л. Р. Винара [49; 82], Я. Д. Ісаєвича [52], О. А. Апанович [71], а також зарубіжних науковців: французьких істориків Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса [83], англійського вченого А. Фрімена [54], російських джерелознавців С. О. Шмідта [58], О. М. Медушевської [45] та ін.).

Чи не найбільшу увагу привернуло видання «Лекцій з джерелознавства» В. Б. Антоновича. Ще у Дніпропетровську разом з М. П. Ковальським їх готували до друку В. І. Воронов і Ю. А. Святець, в Острозі допомагав у цій справі М. Б. Близняк [18, с. 108]. З'явилася праця 2003 р. спільними зусиллями Національно-

го університету «Острозька академія» і Української Вільної Академії Наук у США, видавничу комісію якої очолював Л. Р. Винар. Редактором і автором коментарів та приміток виступив М. П. Ковальський [1]. Їх ґрунтовне опрацювання професором зробило книгу не тільки археографічною публікацією, але й своєрідним підручником з джерелознавства [19, с.117]. Водночас він постійно твердив про необхідність та прагнення до написання «книги його життя» – «Вступ до джерелознавства», де мали бути представлені матеріали про теоретичне та прикладне джерелознавство, вітчизняне та його пов'язаність із зарубіжним. Планував також написати монографію «Іван Франко й історична наука». Проте цим і іншим задумам не судилося здійснитись [109; 110; 111].

Як уже згадувалося, з дитинства захоплення М. П. Ковальського викликали історико-культурні пам'ятки давнього Острога. Це сприяло появі зацікавленості історією міста і краю. У наукових збірниках та пресі він опублікував ряд статей, які стосувалися минулого Острога і Острожчини від раннього нового часу до середини ХХ ст. [20;21]. У 1997 р. за його ініціативи та активної праці побачило світ енциклопедичне видання «Острозька академія XVI-XVII ст.», понад тридцять статей до якої професор написав власноручно, здійснюючи ще й безпосередню редакцію всього тексту [18, с. 108; 118, с. 18-177].

Результати багаторічних зусиль дослідника на ниві краєзнавства увінчалися виданням у 1998 р. книги нарисів «Етюди з історії Острога», в якій проаналізовано низку маловідомих джерел з історії міста, систематизовано свідчення про академію і меценатів князів Острозьких, відтворено біографічні відомості про краєзнавців Я. Перлштейна, С. Кардашевича, Й. Новицького і т. д. [60]. Пізніше, до 900-річчя міста і 425-річчя академії, підготовлена ще одна фундаментальна краєзнавча праця – «Острозькі просвітителі XVI-XX ст.» [119]. «Острозький період був періодом підведення підсумків, віддання «боргу» острозькій історії, її дослідженню, – зазначив доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства НУОА П. М. Кулаковський. – Микола Павлович не писав мемуари, але в своїх нарисах про острозьких просвітителів він фактично описав свої роки в Острозі, змалював картину життя острозької інтелігенції буремної середини ХХ ст.» [110]. До речі, він готував до видання нову книгу під умовною назвою «Етюди з історії Острога -2», що мала розповідати про острозьких вчителів.

Це приблизно понад 40 нарисів, які пройшли свою апробацію в острозьких часописах «Замкова гора», «Життя і слово» та інших газетах Рівненщини. Зробити це не вдалося через стан здоров'я [111].

Варто зазначити, що у всіх починаннях вченого постійно підтримувало керівництво академії. При активному сприянні її ректора І. Д. Пасічника вдалося вже з другої половини 1990-х рр. налагодити випуск «Наукових записок» [106]. Вдало вирішувалися питання про організацію наукових конференцій, на які запрошувалися відомі історики України і зарубіжжя. Підтримка з боку ректора була важливою і під час оформлення в Острозі науководослідних установ, коли доводилося вирішувати не тільки організаційні, а й клопітливі адміністративні проблеми [77, с. 205-206; 120, с. 203]. Усе це дало імпульси для подальшого відродження й розбудови академії, відновлення культурно-освітнього осередку.

Активна дослідницька, організаторська й педагогічна діяльність М. П. Ковальського вимагала багато енергії, яка сповна віддавалася справі. Після досягнення 70-ліття його здоров'я стало погіршуватися, він усе більше був прикутий до ліжка. Йому важко було спілкуватися, хоча цю потребу він зберігав до кінця свого життя. Проте навіть у таких умовах підтримував постійні зв'язки з університетом, зокрема до останнього дня здійснював наукове керівництво аспірантами, намагаючись передати молодому поколінню свій багаторічний досвід. 6 жовтня 2006 р. Миколи Павловича не стало. Похований він в Острозі, на землі батьків, якій усе життя служив [102, с. 878].

За плідну діяльність М. П. Ковальському були присвоєні звання заслуженого діяча науки і техніки (1991 р.), академіка Міжнародної слов'янської Академії наук (1998 р.), дійсного члена Української вільної академії наук в США (2000 р.), а також нагороджено знаком «Відмінник освіти України» (1999 р.), відзнакою Президента України, медаллю «Захиснику Вітчизни» (1999 р.) [22, с. 213].

В Острозі і Дніпропетровську з присвятою М. П. Ковальському вийшло чотири окремих збірника наукових праць: три з яких на пошану (1997, 1999, 2004 рр.), а четвертий – пам'яті історика (2007 р.).

Ім'я М. П. Ковальського присвоєно кафедрі історії Національного університету «Острозька академія», де встановлено погруддя визначного науковця. На його честь перейменовано одну з вулиць Острога. Кожного року, у середині березня (час його народження) проводяться Дні науки, під час яких викладачі і студенти обгово-

рюють питання джерелознавства, історіографії, Острогіани – напрямів, що їх розвивав учений. В мережі Інтернет створено «Науковий форум ім. М. П. Ковальського» та «Асоціацію історичної правди ім. М. П. Ковальського», які по-своєму сприяють розвитку історії та спеціальних історичних дисциплін.

Підсумовуюючи вищенаведене, можна констатувати, що протягом усього життя М. П. Ковальський активно працював на ниві розбудови різних напрямів української історичної науки, серед яких найпомітніше місце в його багатому доробку займають джерелознавство, археографія, історіографія. Дослідження вченого відзначаються глибоким концептуальним підходом до проблем, наявністю широкої методологічної бази, використанням значної кількості неопублікованих архівних джерел. Він професійно ставився до обов'язків педагога, викладаючи у вищих навчальних закладах Львова, Кривого Рогу, Дніпропетровська й Острога різні історичні дисципліни. Виховував покоління підрастаючих істориків на принципах поваги й любові до обраної професії. В організаторському напрямі одним з найпомітніших його досягнень можна вважати формування джерелознавчої школи. Глибоке вивчення його творчого доробку – благодатна тема для подальших досліджень, яскрава сторінка української історіографії.

Джерела та література:

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Ред. М. П. Ковальський. – Острого; Нью-Йорк : УВАН, НаУОА, 2003. – 382 с.
2. Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – Архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького), siedmioklasowa Publiczna Szkoła Powszechna. Zaswiadczenie szkolne. Rok szkolny 1935-1936, 1 арк.
3. Архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького, Dyplom pochwalny. Kowalski Mikolaj. 21 czerwca 1937 r., 1 арк.
4. Архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького, swiadcetwo szkolne № 24. Rok szkolny 1937-1938. 22 grudnia 1937 r., 1 арк.
5. Архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького, swiadcetwo szkoły powszechney №24 na rok szkolny 1937–1938. 21 czerwca 1938 r., 1 арк.
6. Архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького, swiadcetwo szkoły powszechney №25 na rok szkolny 1938–1939. 21 czerwca 1939 r., 1 арк.
7. Архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького, картка про успішність, поведінку та відвідування учня ІV класу 1939-1940 навч. рік. Ковальський Микола Павлович. Неповна середня школа № 6 м. Острог, 1 арк.

8. Архів ДНІМ ім. Д.І.Яворницького, картка про успішність, поведінку та відвідування учня V-а класу 1940-1941 навч. рік Ковальського Миколи Павловича. Острозька школа №1, 1 арк.

9. Архів Дніпропетровського національного університету ім. О. Т. Гончара, особова справа М. П. Ковальського. Почато 26 серпня 1963 р. – закінчено 4 липня 1994 р., 185 арк.

10. Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф.1, оп.3, спр. 47, 278 арк.

11. Архів ІН НАНУ, ф.1, оп.1, спр. 150, 24 арк.

12. Архів Львівського національного університету ім. І.Я.Франка (далі – АрхівЛНУ ім. І. Я. Франка), спр. 7915: Особова справа. Ковальський Микола Павлович, 21 арк.

13. Архів ЛНУ ім. І. Я. Франка, спр.896: Личное дело №21. Ковальський Микола Павлович. Історія УРСР. Начато 15 октября 1953 г. – Окончено 15 октября 1956 г., 26 арк.

14. Архів Національного університету «Острозька академія», ф.1. Національний університет «Острозька академія». Кафедра історії, спр. 2. Протоколи засідань кафедри історії та матеріали до них за серпень 1995 – лютий 1997 рр., 44 арк.

15. Атаманенко А. Життєвий і творчий шлях Миколи Павловича Ковальського / А.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І. Пасічник. – Острог, 2002. – С. 7–16.

16. Атаманенко А. Ковальський Микола / Алла Атаманенко, Віктор Атаманенко // Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія. – Острог : НаУОА, 2011. – С. 179–181.

17. Атаманенко А. Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-ліття) / А. Є. Атаманенко, В. Б. Атаманенко // Український історик. – 1999. – Ч. 2. – 4 (141–143). – С. 242.

18. Атаманенко А. Пам'яті вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського / А.Є.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 106–111.

19. Атаманенко В. Острозький період в науковій діяльності М. П. Ковальського / В.Б.Атаманенко // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 112–118.

20. Атаманенко В. Проблеми історії ранньомодерного Острога в творчості М. П. Ковальського / Віктор Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип.12. – С. 62–73.

21. Близняк М. Освітня Острожчина в науковому доробку М. П. Ковальського / Микола Близняк // Наукові записки Національного універ-

ситету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острого : НаУОА, 2008. – Вип. 12. – С. 74–80.

22. Болебрух А. Ковальський Микола Павлович (1929 – 2006) / А. Г. Болебрух, М. А. Руднев, С. І. Світленко // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Бібліографічний довідник / Голова редкол. М. В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : ДНУ ім. О.Гончара, 2008. – С. 212–214.

23. Воронов В. Мій образ професора М. П. Ковальського / В. І. Воронов // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 92–99.

24. Воронов В. Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі / Віктор Воронов // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 211–228.

25. Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVIII ст. в працях М. П. Ковальського / В. Воронов, Ю. Святець // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 49–67.

26. Герасимова Г. Биковський Лев Юстинович / Г. П. Герасимова, Н. В. Казакова // Енциклопедія сучасної України. – Т. 2. – К., 2003. – С. 599–600.

27. Гісцова Л. Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві / Любов Гісцова // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 33–36.

28. Державний архів Волинської області, ф.35, оп.9, спр.84, 161 арк.

29. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.Р-119, оп.17, спр.88, 6 арк.

30. ДАЛО, ф.Р-119, оп.17, спр.152, 8 арк.

31. ДАЛО, ф.Р-119, оп.17, спр.155, 22 арк.

32. Домашній (фамільний) архів родини Ковальських (далі – ДФАРК), лист В. Поліщука з Києва до проф. М. П. Ковальського від 20.12.2003 р., 1 арк.

33. ДФАРК, лист доц. А. Є. Заяця до проф. М. П. Ковальського від 8 липня 2003 року, 1 арк.

34. ДФАРК, лист М.П.Ковальського до Є. П. Галко-Куціль від 20 липня 2003 р., 1 арк.

35. ДФАРК, посвідка № 269 Острозького Богоявленського Собору, датована 3 серпня 1943 р., 1 арк.

36. ДФАРК, стенограма засідання Ученого Совету исторического факультета Львовского госуниверситета им. Ивана Франко по вопросу соискания ученой степени кандидата исторических наук тов. Ковальским Н. П. от 16 июня 1958 г., 9 арк.

37. ДФАРК, характеристика заведующего кафедрой историографии и источниковедения Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени государственного университета им. 300-летия воссоединения Украины с Россией доцента Ковальского Николая Павловича, 3 февраля 1983 год, 3 арк.

38. Журба О. Пам'яті вчителя – Миколи Ковальського / Олег Журба // Архіви України. – 2006. – № 1-6. – С. 472–474.

39. Зав'ялов А. Николай Павлович Ковальский: педагог, исследователь, патриот / Анатолий Завялов // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 29–33.

40. Завьялов А. Состояние подготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском университете и задачи ее совершенствования в свете XXV съезда КПСС / А.С.Завьялов, Н.П.Ковальський // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения (На материалах Днепропетровского университета): сб. науч. трудов / Отв. ред. Н.П.Ковальський. – Днепропетровск, 1977. – С. 3–15.

41. Іваненко В. Штрихи до портрета самобутнього історика [Дмитра Павловича Пойди] / Валентин Іваненко, Микола Ковальський // Борисфен. – 1994. – №1. – С. 23–26.

42. Ісаєвич Я. Подвижник науки / Я.Д.Ісаєвич // Дніпропетровський історико- археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 56–57.

43. Кандидатські дисертації, виконані під керівництвом професора М.П. Ковальського // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / Відп. ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2007. – С. 8–10.

44. Ковальова І. Я мала щастя працювати разом з М.П.Ковальським / Ірина Ковальова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип. 12. – С. 5–11.

45. Ковальський М. Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської / Микола Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2004. – Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 54–62.

46. Ковальський М. П. База джерельна історичної науки / М. П. Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник: спец. випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1998. – С. 16.

47. Ковальський М. Василь Григорович (1881–1971) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог : ОА, 2000. – С. 345–351.

48. Ковальський М. Вірний син України. До 55-річчя (1944 – 1999) трагічної загибелі діяча УНР і голови УЦК Миколи Ковальського (1885 – 1944) / Микола Ковальський // Український альманах. – Варшава, 1999. – С. 94–101.

49. Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «Наукова історична школа» / Микола Ковальський // Український Історик. – 1997. – №№ 1–4 (132-135). – С. 40–46.

50. Ковальський М. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван Крип'якевич (1886 – 1967): Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства і археографії / М. П. Ковальський // Наукові записки (Острозька академія). – Острог : ОА, 1998. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 6–15.

51. Ковальський М. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.): Посібник для студентів / Микола Павлович Ковальський. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1972. – 83 с.

52. Ковальський М. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича / М.П.Ковальський // Профсфони́ма: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича: зб. наук. праць / Укл. Б. Якимович. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 309–328.

53. Ковальський М. Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі. Теоретичні і методичні питання / Микола Ковальський // Нова педагогічна думка. – 1997. – № 2 (10). – С. 35–38.

54. Ковальський М. Джерелознавчі та історіографічні проблеми в працях визначного англійського історика Едуарда Августа Фрімена (1823–1892) / Микола Ковальський, Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 48–53.

55. Ковальський М. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні (до історіографії питання) / М.П.Ковальський // Наукові записки (Острозька академія). – Острог : ОА, 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 6–8.

56. Ковальський М. Д. І. Яворницький в Петербурзі / М. П. Ковальський, С. В. Абросимова // Проблеми історіографії та джерелознавства

історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького: 36. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 3–14.

57. Ковальський М. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) / М.П.Ковальський // Тези доповідей Другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1965. – С. 31–33.

58. Ковальський М. Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сигурда Отговича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) / Микола Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 63–74.

59. Ковальський М. До питання про автора «Історії Русів». Видання вперше в Україні праці історика Олександра Петровича Оглоблина / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Нова педагогічна думка (Рівне). – 1999. – №1. – С. 75–78.

60. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / Микола Павлович Ковальський. – Острог : Острозька Академія, 1998. – 288 с.

61. Ковальський М. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) / Микола Ковальський // На службі Клію: зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Н.-Й.; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 303–336.

62. Ковальський М. Історик і історіографія / М.П.Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. кол.: С. Аброшимова, О. Журба та ін. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 13–27.

63. Ковальський М. Історіографічна конференція в Дніпропетровську / М. П. Ковальський, Г.К.Швидько // Український історичний журнал. – 1985. – № 1. – С. 158–159.

64. Ковальський М. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д. І. Яворницького (деякі роздуми історика) / М. П. Ковальський // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: 36. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 101–110.

65. Ковальський М. Історіографічні спостереження Олександра Оглоблина в монографії «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963 р.) / Микола Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : Університет ОА, 2000. – Вип. 1. – С. 256–269.

66. Ковальський М. К. Г. Гуслистий – дослідник історії України XIV – XVIII ст. / М. П. Ковальський // Вісник Дніпропетровського універ-

ситету: Історія і археологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – Вип.1. – С. 135–153.

67. Ковальський М. «Листи про князів Острозьких» Михайла Олександровича Максимовича / М.П.Ковальський // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». (1990 – 1992). – [Сокаль], 1992. – Ч. 1. – С. 103–109.

68. Ковальський М. Лідія Кікець-Ковальська (1895 – 1983) / Микола Ковальський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог : ОА, 2000. – С. 364–374.

69. Ковальський М. Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії» / М. П. Ковальський, Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – 44 с.

70. Ковальський М. Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М. П. Ковальський // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого, 26-27 жовтня 1990 р.). – Дніпропетровськ : Міська друкарня, 1991. – С. 3–10.

71. Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919 – 2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. / Микола Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог : Університет ОА, 2000. – Вип. 1. – С. 177–184.

72. Ковальський М. Наукова конференція з нагоди 100-річчя від дня народження видатного українського історика О. Оглоблина та 35-річчя-Українського Історичного Товариства в Острозі / Микола Ковальський, Алла Атаманенко // Український історик. – 2000. – № 1–3 (144-146). – С. 307–308.

73. Ковальський М. Невідомі документальні свідчення про варшавський період наукової діяльності Дмитра Яворницького (1895–1896 рр.) / М. П. Ковальський // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903- 1916 рр.): зб. статей. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 5–21.

74. Ковальський М. Невтомний дослідник [про Д.І.Яворницького]/ М. П. Ковальський // Козацтво. – Дніпропетровськ, 1993. – № 1. – С. 36–41.

75. Ковальський М. Нове про Д. І. Яворницького: Документальні свідчення про складання Дмитром Яворницьким (Еварницьким) магістерських екзаменів у Варшавському університеті (1895 – 1896 рр.) / Микола Ковальський // Борисфен. – 1993. – №8. – С. 8–11.

76. Ковальський М. Освітязинин Олександр Васильович Кікець (1860 – 1919) / М. П. Ковальський // Вісник Технологічного університету По-

ділля. – Хмельницький, 2001. – Вип. 2: Соціально-гуманітарні, психолого-педагогічні науки. – С. 127-128.

77. Ковальський М. Осередок Українського Історичного Товариства в Острозі / Микола Ковальський // Український історик. – 1997. – № 1–4. (132–135). – С. 205–210. – С. 205–209.

78. Ковальський М. Острозьке науково-краснзнавче товариство «Спадщина» ім. кн. Острозьких / М. Ковальський, М. Кушнір // Матеріали VII – IX науково-краснзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996 – 1998 рр. – Остріг, 2000. – С. 178–185.

79. Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві / М. П. Ковальський // Український історик. – 1995. – № 1–4 (124-127). – С. 259–267.

80. Ковальський М. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970–1990-ті рр.) / М. П. Ковальський // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук, праць. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. – С. 11–18.

81. Ковальський М. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. / М. П. Ковальський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1962. – Вип. 7–8. – С. 152–188.

82. Ковальський М. Причинки до історіографії грушевськознавства (праця проф. Любомира Винара «Вступ до науки грушевськознавства», публікація «Українського історика» 1996 р. і його ж монографія «Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток» 1998 р.) / Микола Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2004. – Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 75–83.

83. Ковальський М. Проблеми теоретичного джерелознавства в колективній праці кінця ХІХ ст. французьких істориків Ш.Ланглуа і Ш.Сеньобоса / Микола Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2002. – Вип. 2. – С. 195–206.

84. Ковальський М. Теоретичні та практичні здобутки в галузях бібліотекознавства та книгознавства видатного українського бібліолога Лева Биковського (1895-1992) / М. П. Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія). – Острог : ОА, 1997. – Т. 1. – С. 52–56.

85. Ковальський М. 6-й випуск серії «Нариси з історії України» проф. О. П. Оглоблина (1941 р.): Концептуальні й джерелознавчі спостереження/ Микола Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог : Університет ОА, 2000. – Вип.1. – С. 246–255.

86. Ковальський М. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині/ М.П.Ковальський // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя» – Острог, 1994. – С. 64–67.

87. Ковальский Н. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Уч. пособие. / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск : ДГУ, 1986. – 80 с.

88. Ковальский Н. Великое посольство 1653 г. Б. А. Репнина-Оболенского (Из истории дипломатической подготовки воссоединения Украины с Россией) / Н. П. Ковальский // Тези доповідей та повідомлень Першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1964. – С. 10–11.

89. Ковальский Н. Выступление С. О. Шмидта в 1983 г. в Днепропетровске на IV Всесоюзной конференции по источниковедению и специальным историческим дисциплинам / Н. П. Ковальский // Источниковедение и краеведение в культуре России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. – М. : РГГУ, 2000. – С. 13–18.

90. Ковальський Н. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В. И. Стрельского / Н. П. Ковальский // Историко-географические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск : ДГУ, 1985. – С. 8–14.

91. Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI – первая половина XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Уч. пособие. / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск : ДГУ, 1977. – 73 с.

92. Ковальский Н. Ленинское идейное наследие и советская историография / Н.П.Ковальский, А. С. Завьялов // Актуальные вопросы современной науки: темат. сб. гуманитарных кафедр. – Днепропетровск, 1971. – Ч. 1. – С. 14–21.

93. Ковальский Н. Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР / Н. П. Ковальский, О. И. Журба. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – 35 с.

94. Ковальський Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения (Фонограмма лекции спецкурса Н. П. Ковальского, прочитанная студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г. специализации «Всемирная история», отредактированная автором в г. Остроге в феврале 1999 г.) / Н. П.Ковальский. – Запорожье : Тандем-У, 1999. – 36 с.

95. Ковальский Н. Раздумья украинского источниковеда о светлой памяти академике Иване Дмитриевиче Ковальченко – человеке, ученом,

організаторе науки / Н. П. Ковальський // Інформаційний бюллетень асоціації «Історія і комп'ютер». – М., 1996. – №18. – С. 182-194.

96. Ковальський Н. Русско-українські зв'язи середини XVII століття в дослідженнях професора В. А. Голобуцького / Н. П. Ковальський, Ю. В. Назаренко // Некотрі питання історіографії та історіографічного джерелознавства: зб. наук. трудов. – Дніпропетровськ : ДГУ, 1976. – Вип. 3. – С. 96–111.

97. Ковальський Н. Зв'язи західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI – XVII вв.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н. П. Ковальський. – Львов, 1958. – 16 с.

98. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії / Ірина Колесник // Ейдос. – 2006. – № 2. – С. 381–404.

99. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

100. Макарчук С. Микола Ковальський у колі етнографів (1960 – 1963) / Степан Макарчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НУ «ОА», 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 11–23.

101. Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії / Ред. І. Пасічник. – Острог, 2002. – 149 с.

102. Мицик Ю. Ковальський Микола Павлович (1929-2006) / Ю. Мицик // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 875–878.

103. Мицик Ю. Микола Ковальський (до 70-річчя з дня народження) / Ю.А.Мицик // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4: Нова серія. – Т. 6/7. – С. 6–14.

104. Мицик Ю. Один з вчителів М. П. Ковальського (Г. Ю. Гербільський) / о. Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2009. – Вип. 14. – С. 4–16.

105. Мицик Ю. Спомин про Любов Кирилівну Ковальську / Юрій Мицик // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип. 12. – С. 12–21.

106. Наукові записки (Острозька академія). – Острог : ОА, 1997. – Т. 1. – 122 с.

107. Овсійчук В. Півстоліття тому... / Володимир Овсійчук // Освячення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 13–17.

108. Осташко Т. Ковальський Микола Миколайович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук, думка, 2007. – Т. 4. – 2007. – С. 387.

109. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади В. П. Яремчука, записані 8 січня 2014 р.

110. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади П. М. Кулаковського, записані 4 лютого 2014 р.

111. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади М. Б. Близняка, записані 28 лютого 2014 р.

112. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади С. В. Новоселецької, записані 24 січня 2014 р.

113. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади Л. Л. Худолій, записані 4 лютого 2014 р.

114. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади Р. В. Каламаж, записані 4 лютого 2014 р.

115. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади Л. В. Козак, записані 5 лютого 2014 р.

116. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади А. І. Рибака, записані 21 січня 2014 року.

117. Особистий архів В. В. Трофимовича, спогади В. М. Жуковсько-го, записані 19 лютого 2014 р.

118. Острозька Академія XVI–XVII ст.: Енциклопедичне видання / Ред. М. Ковальський. – Острог, 1997. – С. 18–177.

119. Острозькі просвітителі XVI – XX ст. – Острог : ОА, 2000. – 480 с.

120. Пасічник І. Острозька академія: минуле й сучасне. Славетній Острозькій слов'яно-греко-латинській академії виповнилося 420 років / Ігор Пасічник // Український історик. – 1997. – № 1–4. (132-135). – С. 196–204.

121. Пасічник І. Феноменологія історика / Ігор Пасічник // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 7–8.

122. Плохій С. Життєва місія Миколи Ковальського / Сергій Плохій // Дзеркало тижня. – 2006. – № 43 (622). – С. 6.

123. Показчик статей та брошур, написаних педпрацівниками області і виданих Інститутом удосконалення вчителів та іншими організаціями й установами / Укл. В. П. Калінін, М. П. Ковальський. – Львів, 1958. – 20 с.

124. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття / Андрій Портнов. – К. : Критика, 2011. – 240 с.

125. Санцевич А. Подвижник науки та викладання у вищій школі / А. В. Санцевич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 64–68.

126. Трофимович В. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ / Володимир Трофимович, Микола Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2012. – Вип. 19. – С. 99–110.

127. Удод О. Історик: духовність, праця, самовідданість (до 40-річчя наукової діяльності М. П. Ковальського) / О. А. Удод // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора М. П. Ковальського. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 29–30.

128. Швидько Г. Буденна велич вченого і педагога / Г. К. Швидько // Микола Павлович Ковальський: Adgloriam... Adhonoros... Admemorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2007. – С. 20–33.

129. Якунин В. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории / В. К. Якунин. – Днепропетровск : Герда, 2013. – 340 с.

130. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. – Острог : НаУОА, 2009. – 526 с.

131. Яремчук В. Студентські роки М. П. Ковальського / Віталій Яремчук // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 18–20.